

ДО УТОЧНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ТА РІВНЕВОЇ ТИПОЛОГІЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМНОСТІ

© Медведь О., 2008

У статті актуалізовано дослідження щодо сутності термінологічної системності в її теоретичному аспекті. Систематизовано погляди науковців на характер термінологічної системності (штучний чи природно сформований, такий, що виникає в термінології без втручання спеціаліста), а також рівні системності в термінології – понятійний, лінгвістичний і логіко-лінгвістичний.

The paper is devoted to the study of the terminological systems in theoretical aspect. The views of scientist on the features of terminological systems (whether they are artificial or naturally formed, i.e. the one which appear in terminology without specialist's interference) are analyzed. We've also considered the levels of systems in terminology – conceptual, linguistical and logical-linguistical.

Протягом останніх десятиліть традиційна мовна модель світу зазнала істотних змін: дослідники відзначають, що «нині переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика (терміни та номенклатурні назви), причому ця різниця має тенденцію до постійного зростання» [1, с. 5]. Це вимагає від спеціалістів дедалі більшої уваги до проблем виникнення й функціонування термінів, розширення термінознавчої діяльності. Точність рекомендацій, виваженість у розв'язанні проблем, що виникають під час такої роботи, багато в чому залежать від досконалості понятійно-концептуального апарату власне термінознавства. Тому, своєю чергою, вивчення основних понять і положень цієї науки, уточнення їхньої сутності та традиції використання в науковій практиці має і теоретичне, і прикладне значення.

Наукове твердження про системність термінології дослідники вважають одним із головних у термінознавстві. Однак аналіз численних вітчизняних і зарубіжних робіт у галузі термінознавчої діяльності свідчить про те, що застосування названого положення під час конкретних досліджень є доволі дискусійним і потребує певних уточнень.

Мета запропонованої статті полягає в тому, щоб проаналізувати погляди сучасних науковців на особливості характеру та рівні типології термінологічної системності.

Розуміння системності як фундаментальної термінологічної категорії починає розвиватися приблизно з другої половини ХХ ст. Це важливо підкреслити, оскільки зародження й розвиток системних досліджень як загальнонаукова тенденція відбувається саме тоді. У зв'язку з активним застосуванням у науковій практиці системного підходу усталилась думка, що будь-який об'єкт у процесі наукового дослідження можна подати як систему, але кожна наука, маючи свій об'єкт аналізу, конкретизує розуміння системи, вказуючи на додаткові, важливі саме для неї аспекти. Тому термінознавці, розробляючи поняття термінологічної системи (терміносистеми), також спираються на філософське розуміння системи взагалі: «Система – це сукупність елементів, що перебувають у відношеннях та зв'язках один з одним» [2, с. 610]. До поняття системи долучають і поняття структури як внутрішньої організації, фіксації відношень між складниками системи, її інваріанта [2, с. 657]. Наведені філософські поняття активно заадаптовано і у вітчизняному, і зарубіжному термінознавстві, вони стали концептуальним підґрунтям теоретичних і практичних досліджень у

тому розумінні, що термінологи, обираючи об'єктом наукового аналізу сукупності термінів різного якісного та кількісного складу, свідомо намагаються виділити ті складники (терміноелементи, терміновідношення), які дають змогу констатувати саме системність як домінуючу характеристику певної термінологічної групи, а відтак надати останній статус терміносистеми.

Однак, незважаючи на одностайне визнання системності термінології однією з фундаментальних сутнісних і водночас дослідницьких категорій, у термінознавстві, як уже зазначалося, довкола поняття термінологічної системності точаться досить гострі дискусії. Їхню сутність можна, з нашого погляду, зосередити у двох пунктах: 1) штучне чи природне походження має системність термінології; 2) на понятійному, мовному чи понятійно-мовному рівні треба розглядати термінологію як систему.

Ті дослідники, які дотримуються думки про неприродно формований характер системності в термінології, вважають, що терміносистеми науки і спеціальних галузей людської діяльності – це «штучно сформований лексичний шар, кожна одиниця якого повинна мати певні обмеження у вживанні й оптимальні умови для свого існування та розвитку» [3, с. 8]. Втручання спеціаліста з метою перетворити термінологію на терміносистему практично необмежене, у максимальному виявленні «...терміносистемою треба вважати тільки таку впорядковану сукупність найменувань, у якій система означальних приведена до одно-однозначної відповідності означуваним» [4, с. 351]. Як указує М. Чернявський, «у якості ідеального зразка такої терміносистеми можна вказати на міжнародну номенклатуру органічної хімії» [4, с. 352].

Протилежна думка полягає у ствердженні того, що «...термінологія є системною передусім тому, що системним є світ, окремі ділянки якого, вона, термінологія, відтворює й обслуговує» [5, с. 4], і, відповідно, «...у термінологічних ... дослідженнях системність об'єкта може й повинна постулюватися» [6, с. 107]. Інакше кажучи, «терміносистема, що становить собою динамічну структуру, здатну до розвитку й удосконалення, на кожному етапі свого розвитку становить собою лінгвістично зафіксовану сукупність понять» [7, с. 24].

Зауважимо, що перший наведений погляд безпосередньо пов'язаний із суто практичними потребами унормування і стандартизації окремих термінологій. Саме окремих, тому що така «суворість» підходу безумовно накладає невиправдані обмеження на добір термінологічного матеріалу. По суті, об'єктом установлення такої одно-однозначної відповідності можуть бути тільки дуже спеціалізовані галузі наукового пізнання чи людської діяльності, а відтак тематично обмежені терміногрупи. Тому з наведеними думками не можна цілком погодитися в тому розумінні, що не кожна термінологія може й повинна бути стандартизованою, у той же час як потенційно будь-яка сукупність термінів заслуговує на увагу спеціаліста-термінолога. До того ж стандартизувати наукову термінологію означало б обмежити науковців у праві на власну думку і, крім того, «законсервувати» знання, позбавивши його можливості розвиватися.

Другий погляд також не можна визнати цілком виправданим, тому що він є малопродуктивним для подальшого вивчення об'єкта. Кожен фрагмент (ділянка) дійсності має безкінечну кількість проявів, його пізнання реалізується в безлічі аспектів, тому констатація системної природи терміносистеми не надає жодної гносеологічної настанови. Цей підхід не узгоджується з власне філософським розумінням системності світу: «Кожна система дійсності містить і системні, або системоутворювальні, елементи, без яких вона перестає бути цією системою, і не системоутворювальні, більш-менш випадкові елементи, як необхідні, суттєві, стійкі зв'язки, так і не суттєві, більш-менш випадкові, нестійкі зв'язки» [2, с. 611].

Варто підкреслити, що гносео-методологічну недосконалість такої інтерпретації термінологічної системності усвідомили дослідники і однією зі спроб її уникнути стало введення поняття наукової теорії до дефініції терміносистеми, запропоноване В. Лейчиком: «Терміносистема – знакова модель певної теорії спеціальної галузі знання або діяльності, елементами якої є лексичні одиниці (слова та словосполучення) певної природної мови, а структура загалом ізоморфна структурі системи понять (теоретичних об'єктів) цієї теорії» [8, с. 149]. З одного боку, таке залучення є необхідним і виправданим, адже «...система наукової теорії містить тільки необхідні, системоутворювальні елементи і тільки суттєві, стійкі зв'язки, тільки відношення між сутностями»

[9, с. 23]. З іншого боку, постає потреба наявності (сформованості, розвиненості, досконалості, загально визнаності і под.) наукової теорії певної галузі знання чи людської діяльності, що фактично перетворює проблему системності термінології на проблему системності наукового пізнання, що, у свою чергу, належить до фундаментальних і остаточно не вирішених на сьогодні проблем гносеології.

Характер термінологічної системності безпосередньо пов'язано із визначенням її рівнів. Думка, що термін слід розглядати не ізольовано, а як член певної системи, була висловлена в працях Д. Лотте [10], який, власне, запропонував поняття системності термінології. Основним обґрунтуванням системного характеру термінології було обрано системність відношень терміна-поняття: місце терміна в терміносистемі визначене місцем поняття у відповідній системі понять. Залежність терміна від системи понять виявляється і в особливій парадигматиці, у специфічному характері поєднання терміна з іншими термінами в межах кожної терміносистеми. Як зауважує С. Шелов, «власне кажучи, уся проблематика системності термінології передбачає, що понятійна структура термінології (тобто сукупність термінологічних одиниць і основних понятійних відношень між ними) уже достатньо ясно встановлена й зафіксована» [12, с. 72].

Ототожнювання термінологічної та логіко-понятійної системності ґрунтується на логічних концептах «понятійна категорія» та «понятійне відношення». Понятійні категорії – це максимально загальні групи термінів і є «...найважливішими поняттями в організації спеціальної термінологічної лексики» [10, с. 24]. Так, Д. Лотте називав чотири категорії понять, які, на його думку, найточніше виділяють: категорію предметів, категорію процесів (явищ), категорію якостей, категорію величин [10, с. 17]. Т. Канделаки виокремлює дев'ять категорій понять: категорію предметів, категорію процесів, категорію станів, категорію режимів, категорію властивостей, категорію величин, категорію одиниць виміру, категорію наук і галузей, категорію професій та занять [11, с. 9]. Відзначимо, що аналізовані дослідження проводили на матеріалі термінологічних систем, пов'язаних із технікою та виробництвом, що й позначилося на кількісному та якісному складі встановлених термінологами категорій.

Другий, протилежний, підхід назвав Н. Марусенко «...виокремленням терміносистем за власне лінгвістичними чинниками» (цитуюмо за [13, с. 558]). Як правило, за такого підходу дослідники розмежовують поняття термінополя й терміносистеми: «На відміну від поля – предметної галузі, з якою співвідноситься термін як спеціальне поняття, система для терміна – у першу чергу лінгвістична впорядкованість спеціальних слів, що обслуговують певне термінологічне поле» [3, с. 116].

Незважаючи на те, що саме мовознавці найактивніше опрацьовують термінологічні сукупності відповідно до власної фахової проблематики, у дослідницькій практиці нема одностайності щодо виділення системних параметрів термінології на лінгвістичному рівні. Так, наприклад, В. Письмиченко, досліджуючи будівельну терміносистему української та англійської мов, зазначає, що «...системний характер термінології значною мірою визначається наявністю в них певних лексико-тематичних груп» [14, с. 83]. В. Даниленко, аналізуючи лінгвістичні системоутворювальні параметри, підкреслює, що мовознавчий критерій у цьому питанні складається з кількох пунктів: частиномовна приналежність термінів (морфологічний рівень), явища синонімії (лексико-семантичний рівень), термінотворення, термінотворча варіантність (словотворчий рівень), особливості функціонування граматичних категорій (граматичний рівень) [15, с. 73]. Вітчизняні науковці Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк наголошують на провідній ролі афіксального творення для системності термінологічних одиниць: «Моделей афіксального словотворення є безліч. Термінологія узяла для себе лише деякі. Однак вони стали цементувальним фактором системної організації термінології» [16, с. 167].

Прихильники третього підходу до визначення рівневої ієрархії терміносистеми синтезують два попередні і стверджують, що системність у термінології має подвійний логіко-лінгвістичний характер [3, с. 118; 16, с. 150]. Позитивною рисою є те, що саме цей підхід дозволяє, по-перше, урахувати подвійну сутність терміна як поняття і слова та, по-друге, пояснити поширену в термінознавчій літературі думку про те, що термінології як окремому шарові лексики притаманна вираженіша системність, аніж іншим лексичним групам.

Водночас серед науковців, які визнають подвійний вияв термінологічної системності, нема чіткого обґрунтування бінарності власне системних параметрів терміносистеми. Зокрема автори

підручника «Українське термінознавство» називають найголовнішими системоутворювальними параметрами лексико-парадигматичні явища синонімії, антонімії, гіперо-гіпонімії [16, с. 180–194], акцентуючи парадигматичні зв'язки термінів у межах термінологічної сукупності як явища лексико-семантичного рівня мови.

Проаналізувавши наведений матеріал, можна, на нашу думку, зробити наступні висновки стосовно поглядів науковців щодо характеру та рівнів термінологічної системності.

1. Залучення філософських понять системи та структури до термінознавства відбулося в межах загальнонаукового домінування системного підходу як методу дослідження. Адаптація названих понять у термінознавчій діяльності відбувається шляхом конкретизації сутності саме термінологічної системності, зокрема в аспекті характеру та рівнів організації сукупності термінів у терміносистему як цілісного поєднання терміноелементів за допомогою терміновідношень.

2. Результатом теоретичної та практичної діяльності термінологів є два чітко сформовані підходи до характеру термінологічної системності. Визнання штучного походження терміносистем (унаслідок свідомого втручання спеціалістів) накладає значні обмеження на термінологічний матеріал і власне сфери застосування такого підходу. Констатувальний підхід (термінологія є системною, тому що вона відтворює світ, який є системним), у свою чергу, не надає пізнавальної процедури для подальших досліджень. Уведення додаткових понять у визначення терміносистеми (наприклад, поняття «наукова теорія») також поки що не дає змоги виявити власне термінознавчих аспектів системності.

3. Послідовно параметри системності термінології виділено тільки за ототожнення термінологічної та логіко-понятійної системності. Системні параметри термінології на лінгвістичному рівні, як свідчить аналіз теоретичних і практичних термінознавчих досліджень, загалом ідентичні системним параметрам мовних одиниць нетермінологічного статусу на відповідних структурних рівнях мовної системи. Декларування подвійного вияву термінологічної системності, на жаль, не підкріплене визначенням бінарних (на логічному та мовному рівні водночас) параметрів терміносистеми.

1. *Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти* / Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. – К.: Вид. дім «КМ Acadetia», 2000. – 218 с. 2. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с. 3. *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории.* – М.: Наука, 1989. – 246 с.; 4. *Чернявский М. Упорядоченная совокупность номенклатурных наименований или...терминосистема?* // Научн. симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики»: В 2 ч. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – С. 349–352. 5. *Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах.* – М.: Высшая шк., 1987. – 104 с. 6. *Черемсина М. И. О системности терминов и понятий синтаксиса* // Научный симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики»: В 2 ч. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – С. 371–376. 7. *Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной системы венчурного финансирования): Уч.-метод. пособ.* – М.: Академический проект, 2003. – 304 с. 8. *Лейчик В. М. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии* // Вест. Харьковского политех. ун-та. – 1994. – Вып. 1. – С. 147–180. 9. *Рузавин Г. И. Научная теория: Логико-методологический анализ.* – М.: Мысль, 1978 – 224 с. 10. *Лотте Д. С. Как работать над терминологией. Основы и методы.* – М., 1968. – 132 с. 11. *Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов.* – М.: Наука, 1977. – 168 с. 12. *Шелов С. Д. Родо-видовые определения и родо-видовая иерархия терминологических понятий (на материале определений лингвистических терминов)* // Вопросы языкознания. – 1996. – № 6. – С. 72–83 13. *Циткина Ф. А. Системный анализ в сопоставительном терминоведении* // Изд. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1987. – Т. 46. – № 6. – С. 557–563. 14. *Письмиченко А. Формування індустріально-будівельної термінології української, російської та англійської мов* // Матер. II Всеукраїнської наук. конф. «Українська термінологія і сучасність». – К., 1997. – С. 82–85. 15. *Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания.* – М.: Наука. – 1977. – 246 с. 16. *Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник.* – Львів: Світ, 1994. – 216 с.